

Το ερώτημα της ιμπεριαλιστικής εκμετάλλευσης

Από το «νόμο» του Μαρξ στο Κεφάλαιο στην «άνιση ανταλλαγή» του Αργύρη Εμμανουήλ

γράφει ο ΓΙΩΡΓΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗΣ*

Η ανάλυση του Μαρξ πάνω στις αντίρροπες τάσεις στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους, και ειδικότερα μεταξύ αυτών η ανάλυση του ρόλου του «εξωτερικού εμπορίου», αναδεικνύει το ζήτημα της ιμπεριαλιστικής εκμετάλλευσης. Η εκμετάλλευση αυτή εκφράζεται ως ανταλλαγή άνισων ποσοτήτων εργασίας μεταξύ περισσότερο και λιγότερο αναπτυγμένων χωρών σε βάρος των δεύτερων. Η ανταλλαγή άνισων ποσοτήτων εργασίας στη μαρξιστική βιβλιογραφία κωδικοποιείται ως «άνιση ανταλλαγή». Για τον ακριβή «μηχανισμό» αυτής της «άνισης ανταλλαγής» έχουν ανακύψει σημαντικότερες διαφωνίες. Κομβική υπήρξε η παρέμβαση του Αργύρη Εμμανουήλ που αναζήτησε την προσιδιάζουσα στο διεθνές εμπόριο «άνιση ανταλλαγή» θέτοντας στο επίκεντρο της θεωρίας του τις διαφορές στους μισθούς μεταξύ περισσότερο και λιγότερο αναπτυγμένων χωρών. Το άρθρο εξετάζει όψεις της σχετικής συζήτησης επιχειρώντας την ερμηνεία της «άνισης ανταλλαγής»-ιμπεριαλιστικής εκμετάλλευσης στη βάση της διαφορετικής παραγωγικής δομής και συνακόλουθα διαφορετικής δυναμικής της ζήτησης για τα προϊόντα των περισσότερο και λιγότερο αναπτυγμένων χωρών.

1. Ο μαρξικός «νόμος» και το «εξωτερικό εμπόριο»

* Αναπληρωτής καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας, Πανεπιστήμιο Πατρών

Στην ανάλυση του Μαρξ για τις αιτίες των οικονομικών κρίσεων, υπάρχουν

διαφορετικές και, σε κάποιες περιπτώσεις, αντιφατικές θεωρητικές ερμηνείες. Ο Μαρξ (1978β: 303) έδειχνε πάντως να θεωρεί ως κυριότερη αιτία τους την πτώση του ποσοστού κέρδους λόγω αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (ο λεγόμενος «νόμος» της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους).

Αναπτύσσοντας τη θεωρία του για το «νόμο της τάσης του ποσοστού του κέρδους να πέφτει» στο 13ο κεφάλαιο του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* («Ο νόμος σαν τέτ[ο]λιος»), ο Μαρξ (1978β: 267-292) υποστήριξε ότι η τεχνολογική καινοτομία –που εισάγεται στην παραγωγή από τον ατομικό καπιταλιστή στο πλαίσιο του οικονομικού ανταγωνισμού, για την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και το φθίνεμα των προϊόντων– μπορεί να αποτελέσει την αιτία μιας πτωτικής τάσης στο ποσοστό κέρδους για την καπιταλιστική τάξη ως όλο.

Όταν η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου αυξάνεται πιο γρήγορα από την παραγωγικότητα της εργασίας, η αξιακή (οργανική) σύνθεση του κεφαλαίου αυξάνεται. Σε όλες τις περιπτώσεις που αυτή η αύξηση είναι μεγαλύτερη από την αύξηση του ποσοστού υπεραξίας (βαθμού εκμετάλλευσης) που ακολουθεί την τεχνολογική πρόοδο (καθώς η τελευταία αυξάνοντας την παραγωγικότητα της εργασίας μειώνει την αξία του μεταβλητού κεφαλαίου) το ποσοστό κέρδους πέφτει (βλ. Μηνλιός κ.ά., 2005: 220-221).

Ο μαρξικός «νόμος» ισχύει, λοιπόν, υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις που τίθενται αναφορικά με την εισαγωγή τεχνολογικών καινοτομιών. Για τον Μαρξ, ωστόσο, το ερώτημα δεν είναι μόνο γιατί το ποσοστό κέρδους έχει την τάση να πέφτει, αλλά και γιατί δεν πέφτει –περισσότερο και γρηγορότερα. Όπως υποστηρίζει,

[η]ρέπει να μπαίνουν στο παιγνίδι επιδράσεις που αντιδρούν, επιδράσεις που ματαιώνουν και αίρουν το αποτέλεσμα του γενικού νόμου και του δίνουν μόνο τον χαρακτήρα μιας τάσης.

(Μαρξ, 1978β: 239)

Αυτές τις επιδράσεις ανέλυσε ο Μαρξ στο 14ο κεφάλαιο του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* («Αιτίες που αντιδρούν») (Μαρξ, 1978β: 293-304).

Πλην της μη εκπλήρωσης των συγκεκριμένων προϋποθέσεων που τίθενται, αναφορικά με την εισαγωγή τεχνολογικών καινοτομιών, μεταξύ των «αιτιών που αντιδρούν» είναι για τον Μαρξ το «εξωτερικό εμπόριο». Το εξωτερικό εμπόριο οδηγεί σε άνοδο του ποσοστού κέρδους στις πιο αναπτυγμένες («προοδευμένες») χώρες –εκείνες με την υψηλότερη οργανική σύνθεση του κεφαλαίου– λόγω απόσπασης υπεραξίας, από τις λιγότερο αναπτυγμένες, στη σφαίρα της εμπορευματικής κυκλοφορίας (δηλαδή ανταλλαγής εμπορευμάτων), με τη μορφή του «πρόσθετου κέρδους». Έτσι, στις «αιτίες που αντιδρούν» στην εκδήλωση του μαρξικού «νόμου» στις πιο αναπτυγμένες χώρες, υπεισέρχεται η «ανισομετρία... μέσα στην παγκόσμια οικονομία» (Λένιν, 1980: 94). Γράφει ο Μαρξ (1978β: 300):

Κεφάλαια, που είναι τοποθετημένα στο εξωτερικό εμπόριο, μπορούν να αποφέρουν υψηλότερο ποσοστό κέρδους... γιατί εδώ γίνεται συναγωνισμός με εμπορεύματα, που παράγονται από χώρες με μικρότερες ευκολίες παραγωγής, έτσι που η πιο προοδευμένη χώρα πουλάει τα εμπορεύματά της πάνω από την αξία τους, μ' όλο που τα πουλάει πιο φτηνά από των συναγωνιζόμενων χωρών.

Στις συνθήκες αυτές, μπορεί η λιγότερο αναπτυγμένη χώρα, είτε στέλνονται σε αυτήν είτε προμηθεύονται από αυτήν εμπορεύματα,

να δίνει *in natura* [σε είδος] περισσότερη υλοποιημένη εργασία από όση παίρνει, παρ' όλο που παίρνει το εμπόρευμα πιο φτηνά από ό,τι θα μπορούσε να το παράγει η ίδια.

(ά.π.)¹

1. Εδώ ο Μαρξ αναφέρεται στο ρικαρδιανό «συγκριτικό πλεονέκτημα» (βλ. Ρικάρντο, 1992: κεφ.

Στο διεθνές επίπεδο είναι μια διαδικασία ανάλογη εκείνης του ανταγωνισμού στο εθνικό που οδηγεί στην πραγματοποίηση «πρόσθετου κέρδους» από τον καινοτόμο εργοστασιάρχη, καθώς

πουλάει πιο φτηνά από τους άλλους, που τον συναγωνίζονται και που ωστόσο πουλάει το εμπόρευσμά του πάνω από την ατομική του αξία.

(ό.π.)

2. Η «άνιση ανταλλαγή» ως η οικονομική ουσία της ιμπεριαλιστικής εκμετάλλευσης

Επομένως, οι «πιο προοδευμένες», δηλαδή οι πιο αναπτυγμένες χώρες, εκείνες με τις μεγαλύτερες «ευκολίες παραγωγής» –ήτοι, εκείνες με την υψηλότερη οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και την υψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας– αποσπούν «πρόσθετο κέρδος» από τις λιγότερο αναπτυγμένες στη σφαίρα της διεθνούς εμπορευματικής ανταλλαγής λόγω της *ανταλλαγής άνισων ποσοτήτων εργασίας*.

Η διεθνής ανταλλαγή άνισων ποσοτήτων εργασίας ορίζεται ως «*άνιση ανταλλαγή*» ή «*ανταλλαγή μη-ισοδυνάμων*» και έχει ως πεδίο πραγμάτωσής της τη σφαίρα της διεθνούς εμπορευματικής ανταλλαγής. Ο Μπετελέμ (1980: 375) δίνει τον εξής ορισμό για την «άνιση ανταλλαγή»:

Η έκφραση αυτή χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει ότι, στην παγκόσμια αγορά, τα φτωχά έθνη υποχρεώνονται να πουλήσουν το προϊόν ενός σχετικά μεγάλου αριθμού ωρών εργασίας για να αποσπάσουν από τα πλούσια έθνη σε αντάλλαξη

μα το προϊόν ενός πιο περιορισμένου αριθμού ωρών.

Ανάλογο ορισμό δίνει και ο Μαντέλ (2004: 379):

Η άνιση ανταλλαγή ισοδυναμεί σε τελευταία ανάλυση με μια ανταλλαγή άνισων ποσοτήτων εργασίας.

Όπως υποστηρίζει, μεταξύ άλλων, στη βάση της ανάλυσης του Μαρξ ο Grossmann (1992: 171-172), η ιδιοποίηση αξίας από τις πιο αναπτυγμένες χώρες, σε βάρος των λιγότερο αναπτυγμένων, στη σφαίρα της εμπορευματικής ανταλλαγής αποτελεί παράδειγμα «μεταφοράς» κέρδους από τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες προς τις περισσότερες αναπτυγμένες. Πρόκειται για μια διαδικασία απόσπασης

πρόσθετης υπεραξίας η οποία αποκτάται μέσω του ανταγωνισμού στην παγκόσμια αγορά μέσα από άνιση ανταλλαγή, ή ανταλλαγή μη-ισοδυνάμων.

Ο Μαντέλ μάλιστα επισημαίνει την αυξανόμενη βαρύτητα της «άνισης ανταλλαγής» ως «μορφής εκμετάλλευσης» έναντι των «αποικιακών υπερκερδών» «από τις εξωτερικές επενδύσεις», «άμεσης παραγωγής», που κυριαρχούσαν ως μορφή εκμετάλλευσης πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και στο Μεσοπόλεμο. Γράφει μεταξύ άλλων:

Πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και στο Μεσοπόλεμο η άνιση ανταλλαγή ήταν παράγοντας λιγότερο σημαντικός από την εκμετάλλευση διαμέσου της άμεσης παραγωγής [λόγω εξωτερικών επενδύσεων] και τη μεταβίβαση των αποικιακών υπερκερδών. Τα αποικιακά υπερκέρδη αποτελούσαν την *κύρια μορφή* εκμετάλλευσης του Τρίτου Κόσμου από τη μητρόπολη σε κείνη την περίοδο. Η άνιση ανταλλαγή έπαιζε *δευτερεύοντα ρόλο*. [...] Στην υστεροκαπιταλιστική περίοδο αυτός ο συσχετισμός άλλαξε. Η άνιση ανταλλαγή μεταβάλλεται στην κύρια μορφή εκμετάλλευσης [καθώς...]

VII). Στις *Θεωρίες για την υπεραξία* σημειώνει σχετικά ο Μαρξ: «Στην περίπτωση αυτή η πλουσιότερη χώρα εκμεταλλεύεται τη φτωχότερη, ακόμα και όταν η δεύτερη χώρα κερδίζει από την ανταλλαγή» (Μαρξ, 1985: 120).

μειώθηκε η σημασία των αποικιακών υπερκερδών σε σύγκριση με τη μεταβίβαση αξίας που επιφέρει η «άνιση ανταλλαγή».

(Μαντέλ, 2004: 375, 393)

Αυτή η ανταλλαγή άνισων ποσοτήτων εργασίας («άνιση ανταλλαγή», ή «ανταλλαγή μη-ισοδυναμίων») μεταξύ περισσότερο και λιγότερο αναπτυγμένων χωρών, και σε βάρος των δεύτερων, αποτελεί την οικονομική ουσία της *ιμπεριαλιστικής εκμετάλλευσης*.

Η διαδικασία αυτή απόσπασης οδηγεί σε άνοδο του ποσοστού κέρδους των πιο αναπτυγμένων χωρών. Έτσι, το ιμπεριαλιστικό κέντρο μεγεθύνεται σε βάρος των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών (Carchedi, 2001: 114). Όπως επισημαίνει ο Grossmann (1992: 172), «μια έκχυση υπεραξίας μέσω του εξωτερικού εμπορίου αυξάνει το ποσοστό του κέρδους και μειώνει τη σοβαρότητα της τάσης κατάρρευσης [του καπιταλισμού]». Υπό την οπτική αυτής της τάσης «κατάρρευσης», για τον ίδιο, μπορεί να γίνει αντιληπτή «[η] τεράστια σημασία αυτής της διαδικασίας μεταφοράς [αξίας] και η λειτουργία της ιμπεριαλιστικής επέκτασης» (ό.π.).

3. «Άνιση ανταλλαγή με την πλατιά έννοια» και «άνιση ανταλλαγή με τη στενή έννοια»: η συμβολή του Αργύρη Εμμανουήλ

Ποιος είναι, ωστόσο, ο ακριβής «μηχανισμός» μέσω του οποίου πραγματώνεται η «άνιση ανταλλαγή» στη διεθνή εμπορευματική ανταλλαγή;

Η άποψη που έχει κυριαρχήσει στη μαρξιστική οικονομική σκέψη είναι ότι η σε διεθνές επίπεδο «άνιση ανταλλαγή» πραγματοποιείται «μέσω της ιδιοποίησης της αξίας που ενυπάρχει στο σύστημα των διεθνών τιμών» (Carchedi, 2001: 114), όπου «σύστημα των διεθνών τιμών» σημαίνει *διεθνείς τιμές παραγωγής*. Έτσι, πολλοί μαρξιστές, όπως ο

Carchedi (2001: κεφ. 3), θεμελιώνουν την απόσπαση αξίας σε βάρος των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών στην παραδοχή περί συγκρότησης ενός ενιαίου παγκόσμιου ποσοστού κέρδους και στην υπόθεση της ανισότητας των οργανικών συνθέσεων των κεφαλαίων μεταξύ των περισσότερο και των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών (υψηλότερες για τις πιο αναπτυγμένες και χαμηλότερες για τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες).

Στην ουσία πρόκειται για μια «άνιση ανταλλαγή», όπως προκύπτει από το «μετασχηματισμό» των αξιών σε τιμές παραγωγής, αλλά με επίπεδο αναφοράς τη διεθνή και όχι την εθνική οικονομία. Μια τέτοια, ωστόσο, απόσπαση αξίας δεν είναι ειδικά διεθνής, αλλά επισυμβαίνει και στο εσωτερικό των χωρών μεταξύ κλάδων διαφορετικής οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου, στο πλαίσιο του εθνικού διακλαδικού ανταγωνισμού, από τον οποίο και προκύπτουν οι εθνικές τιμές παραγωγής.

Η διαπίστωση αυτή αποτελεί ένα κομβικό σημείο εκκίνησης της προβληματικής του Αργύρη Εμμανουήλ ο οποίος αναζητά την προσιδιάζουσα στο διεθνές επίπεδο «άνιση ανταλλαγή» αναζητώντας το ειδικά διεθνές είδοποίη της χαρακτηριστικό. Γράφει σχετικά:

Πώς είναι δυνατό να μιλούμε... για ανισότητα προσιδιάζουσα στο διεθνές εμπόριο αν ακριβώς το ίδιο φαινόμενο παράγεται μεταξύ περιοχών και *μεταξύ κλάδων της ίδιας χώρας*;
(Εμμανουήλ, 1980: 246)

Στο πλαίσιο αυτής της συλλογιστικής διακρίνει «δύο μορφές μη ισοδυναμίας: μια πρώτη επιφανειακή μορφή που προέρχεται από μόνο το μετασχηματισμό των αξιών σε τιμές παραγωγής, ενώ τα επίπεδα των μισθών είναι ίσα και οι οργανικές συνθέσεις άνισες και... [τη] μη ισοδυναμία με την καθαρή έννοια, με μισθούς και οργανικές συνθέσεις άνισες» (ό.π.: 243).

Θεωρώντας την πρώτη μορφή μη ισοδυναμίας ως «άνιση ανταλλαγή με την πλατιά έννοια» και τη δεύτερη ως

Πίνακας 1: Μετασχηματισμός των αξιών σε τιμές παραγωγής και «άνιση ανταλλαγή»				
	Κλάδοι			
	I	II	III	
Σταθερό κεφάλαιο (c)	80	90	70	240
Μεταβλητό κεφάλαιο (v)	20	10	30	60
Υπεραξία (s)	20	10	30	60
Αξία (V) (=c+v+s)	120	110	130	360
Ποσοστό κέρδους (p) ($= \frac{\sum s}{\sum c + \sum v}$)	20%			
Κέρδος (π) [=p(c+v)]	20	20	20	60
Τιμή παραγωγής (L) (=c+v+π)	120	120	120	360

Πηγή: Εμμανουήλ (1980: 129)- Μαρξ (1978β: 207).

«άνιση ανταλλαγή με τη στενή έννοια», αρνείται να θεωρήσει «την πρώτη μορφή ως άνιση ανταλλαγή» προσιδιάζουσα στο διεθνές εμπόριο και επικεντρώνεται στη δεύτερη (ό.π.: 243-244).

Η «άνιση ανταλλαγή με την πλατιά έννοια» εμφανίζεται στην ανάλυση του Μαρξ για το «μετασχηματισμό» των αξιών σε τιμές παραγωγής. Μπορούμε να την αντιληφθούμε με το παράδειγμα που δίνει ο Μαρξ και χρησιμοποιεί και ο Εμμανουήλ, το οποίο και καταγράφεται στον Πίνακα 1.

Στο παράδειγμα υποτίθεται ότι C = c, δηλαδή ότι όλο το σταθερό κεφάλαιο αναλώνεται κατά τη διάρκεια της κάθε παραγωγικής περιόδου, και ότι τα ποσοστά υπεραξίας (s/v) είναι ίσα (100%). Τα κεφάλαια υποτίθενται ισομεγέθη και στους τρεις κλάδους (c + v = 100) και προϋποτίθεται «ότι περιστρέφονται μια φορά το χρόνο», παράγοντας έστω 1 μονάδα προϊόντος το καθένα. Η βασική διαφοροποίηση μεταξύ των τριών αυτών κλάδων αφορά στις συνθέσεις των κεφαλαίων τους. Ο κλάδος I εμφανίζει τη «σύνθεση του μέσου κοινωνικού κεφαλαίου» ($\frac{c}{c+v} = 80/100 = 0,8$ και $c/v = 80/20 = 4$). Ο κλάδος II «βρίσκεται πάνω» από τη σύνθεση του μέσου κεφαλαίου ($\frac{c}{c+v} = 90/100 = 0,9$ και $c/v = 90/10 = 9$), ενώ ο κλάδος III «βρίσκεται κάτω από τον κοινωνικό μέσο όρο» ($\frac{c}{c+v} = 70/100 = 0,7$ και $c/v = 70/30 = 2,3$)

(Μαρξ, 1978β: 195 κ.ε., 207). Σε όρους αξίας κάθε κεφάλαιο καρπώνεται την υπεραξία που παράγεται στη δική του παραγωγική διαδικασία. Αυτό, σε όρους αξίας, σημαίνει διαφορετικά ποσοστά κέρδους ($\frac{s}{c+v}$) στον κάθε κλάδο: 20% στον κλάδο I, 10% στον κλάδο II και 30% στον κλάδο III. «Αυτά τα διαφορετικά ποσοστά κέρδους εξισώνονται με το συναγωνισμό σε ένα γενικό ποσοστό κέρδους που είναι ο μέσος όρος όλων αυτών των διαφορετικών ποσοστών κέρδους. Το κέρδος που, σύμφωνα με αυτό το γενικό ποσοστό κέρδους, αναλογεί σε ένα κεφάλαιο δοσμένου μεγέθους, οποιαδήποτε κι αν είναι η οργανική του σύνθεση ονομάζεται «μέσο κέρδος». Έτσι, «μετασχηματίζονται» οι αξίες σε «τιμές παραγωγής». «Επομένως, η τιμή παραγωγής του εμπορεύματος είναι ίση με την τιμή κόστους του εμπορεύματος συν το κέρδος, που προστίθεται σε αυτήν σε ποσοστά, σε αντιστοιχία με το γενικό ποσοστό κέρδους, ή είναι ίση με την τιμή κόστους του εμπορεύματος συν το μέσο ποσοστό κέρδους» (ό.π.: 198-199). Το κάθε κεφάλαιο λαμβάνει επομένως, στο παράδειγμά μας, ως κέρδος το γινόμενο του γενικού ποσοστού κέρδους (εδώ 20%) επί το μέγεθός του (εδώ 100 για το κάθε κλαδικό κεφάλαιο). Μόνο για το κεφάλαιο του κλάδου I που η σύνθεσή του «έλαχε να είναι η ίδια με τη σύνθεση του κοινωνικού μέ-

Πίνακας 2: Το μοντέλο της «άνισης ανταλλαγής» του Αργύρη Εμμανουήλ σε μια απλουστευμένη μορφή			
	Χώρες		
	A	B	
Συνολικό κεφάλαιο (K)	240	240	480
Σταθερό κεφάλαιο που φθείρεται (c)	50	50	100
Μεταβλητό κεφάλαιο (v)	100	20	120
Υπεραξία (s)	20	100	120
Αξία (V) (=c+v+s)	170	170	340
Κόστος παραγωγής (R) (=c+v)	150	70	220
Ποσοστό κέρδους (p) ($= \frac{\Sigma s}{\Sigma K}$)	25%		
Κέρδος (π) (=pK)	60	60	120
Τιμή παραγωγής (L) (=c+v+π)	210	130	340

Πηγή: Εμμανουήλ (1980: 139).

σου όρου, θα ήταν ίσες η αξία και η τιμή παραγωγής» (ό.π.: 207). Το άθροισμα της υπεραξίας των κεφαλαίων I, II και III ισούται με το σύνολο των κερδών τους και το σύνολο των αξιών τους με το σύνολο των τιμών παραγωγής τους. Ωστόσο, ο «μετασχηματισμός» αυτός έχει ως αποτέλεσμα τη μεταβίβαση υπεραξίας από τα κεφάλαια χαμηλής προς τα κεφάλαια υψηλής οργανικής σύνθεσης. Στο εδώ παράδειγμα, όπως σημειώνει ο Εμμανουήλ (1980: 129-130), «διαπιστώνουμε ότι υπάρχει μεταβίβαση υπεραξίας από τον κλάδο III στον κλάδο II, αφού ο III παράγει μια υπεραξία 30 και έχει κέρδος 20, ενώ ο II με υπεραξία 10, έχει το ίδιο κέρδος 20».²

Έχοντας απορρίψει τις «μεταφορές» αξίας λόγω διαφορών στις οργανικές συνθέσεις κεφαλαίων ως την προσιδιά-

ζουσα στο διεθνές εμπόριο ανισότητα/μη-ισοδυναμία (εφόσον αυτή πραγματοποιείται και στο εσωτερικό μιας χώρας) ο Εμμανουήλ εξετάζει την «άνιση ανταλλαγή με τη στενή έννοια» που οφείλεται στην ανισότητα των μισθών σε διεθνές επίπεδο.

Η ανάλυση του Εμμανουήλ (1980) εδράζεται σε τρεις βασικές υποθέσεις:

- 1) «Κινητικότητα του συντελεστή κεφάλαιο – απουσία κινητικότητας του συντελεστή εργασία» στο διεθνές επίπεδο (ό.π.: 64-65). Η απουσία κινητικότητας της εργασίας σημαίνει «απουσία ανταγωνισμού του συντελεστή εργασία που επιτρέπει διαφορετικά ποσοστά υπεραξίας», ωστόσο η κινητικότητα και ο «ανταγωνισμός των κεφαλαίων... επιφέρει μια τάση εξίσωσης των ποσοστών κέρδους» και σχηματισμό διεθνών τιμών παραγωγής (ό.π.: 65, 129).
- 2) Η απουσία κινητικότητας του συντελεστή εργασία, επομένως η απουσία πλήρους ανταγωνισμού του συντελεστή εργασία³, έπεται μια βασική

3. «Αν έχει διαφορετικές τιμές [η εργασιακή δύναμη], αυτό συμβαίνει γιατί ο ανταγωνισμός δεν είναι πλήρης... Και αυτό που εμποδίζει αυτό τον ανταγωνισμό από το να είναι τέλειος είναι κατ' αρχήν το

2. Σε ό,τι εδώ εξετάζουμε (δηλαδή τη «μεταφορά» υπεραξίας από τους κλάδους χαμηλής προς τους κλάδους υψηλής οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου), όπως και ο Εμμανουήλ (1980: 131) κάνουμε «αφαίρεση» από το «λάθος του Μαρξ», δηλαδή ότι «[ο] μαρξικός "μετασχηματισμός" των αξιών σε τιμές παραγωγής αποκλείει από αυτό το μετασχηματισμό τα "inputs" (εισροές), δηλαδή το σταθερό και το μεταβλητό κεφάλαιο». Για μια κριτική του μαρξικού «μετασχηματισμού» ως οπισθοχώρηση προς τη ρικαρδιανή θεωρία της αξίας βλ. Μπλιός κ.ά. (2005: 187 κ.ε.).

διαφοροποίηση στο επίπεδο των μισθών μεταξύ πλούσιων και φτωχών χωρών: υψηλοί μισθοί στις πλούσιες χώρες και χαμηλοί στις φτωχές (ό.π.:120 κ.ε.).

- 3) Στο σύστημα των διεθνών ανταλλαγών «οι μισθοί είναι η ανεξάρτητη μεταβλητή του συστήματος». Οι μισθοί καθορίζονται από ιστορικούς και κοινωνικούς παράγοντες και όχι, τουλάχιστον άμεσα, από «οικονομικούς νόμους» (ό.π.: 140 κ.ε., σχετικά και 65· βλ. και Μηλιός, 1997: 40). Επομένως, «[η] αξία της εργατικής δύναμης είναι, σε ό,τι αφορά τον καθορισμό της, ένα άμεσα πολιτικό μέγεθος. Είναι οικονομική μ' έναν έμμεσο τρόπο, εκ του γεγονότος ότι το ίδιο το ηθικό και ιστορικό στοιχείο καθορίζεται σε τελευταία ανάλυση από τις οικονομικές συνθήκες» (Εμμανουήλ, 1980: 199-200).

Ως αποτέλεσμα του ότι στην παγκόσμια αγορά διαμορφώνεται ένα ενιαίο ποσοστό κέρδους, ενώ οι μισθοί πολώνονται σε υψηλούς στις αναπτυγμένες χώρες και χαμηλούς στις μη-αναπτυγμένες, το διεθνές εμπόριο μεταξύ αναπτυγμένων και μη-αναπτυγμένων χωρών οδηγεί σε «άνισες ανταλλαγές» σε βάρος των μη-αναπτυγμένων χωρών, που εκφράζονται με επιδεινούμενους όρους εμπορίου-ανταλλαγής για τις τελευταίες.

Στον Πίνακα 2 παρουσιάζεται σε μια απλουστευμένη μορφή το μοντέλο της «άνισης ανταλλαγής» του Εμμανουήλ (σχετικά και σε Μηλιός, 1997: 41).

Το σύστημα Α αντιπροσωπεύει τις πιο αναπτυγμένες χώρες ενώ το Β τις λιγότερο αναπτυγμένες, περιφερειακές χώρες.

Εδώ δύο προϊόντα που υλοποιούν το καθένα 170 ώρες εργασίας (παλαιά [νεκρός] και ζωντανής) ανταλλάσσονται σύμφωνα με τη σχέση 210B = 130A ενώ τίποτα εκτός από τους μισθούς δε[ν] είναι διαφορετικό από τη μία χώρα στην

άλλη.⁴ Είναι έτσι φανερό ότι η ανισότητα των μισθών σαν τέτοια, και όταν όλα τα άλλα μεγέθη είναι τα ίδια, προκαλεί από μόνη της την ανισότητα των ανταλλαγών.

(Εμμανουήλ, 1980: 139)

Κατά συνέπεια:

Η άνιση ανταλλαγή είναι η σχέση των τιμών ισορροπίας που απορρέει από την εξίσωση των ποσοστών του κέρδους μεταξύ χωρών με ποσοστά υπεραξίας «θεσμικά»⁵ διαφορετικά.

(ό.π.)

Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι στο θεωρητικό υπόδειγμα του Εμμανουήλ έχουμε μια διπλή διαδικασία, σχετικά αυτόνομη η μία από την άλλη. Η πρώτη αφορά στην απόσπαση υπεραξίας λόγω της εξίσωσης των ποσοστών κέρδους. Εμπίπτει στην «άνιση ανταλλαγή με την πλατιά έννοια» που εμφανίζεται στην ανάλυση του Μαρξ για το «μετασχηματισμό» των αξιών σε τιμές παραγωγής. Η δεύτερη είναι η επιδείνωση της ανταλλακτικής σχέσης σε βάρος της χώρας Β λόγω των υψηλών μισθών της χώρας Α.

Ο ίδιος γράφει σχετικά με την ανισότητα των οργανικών συνθέσεων και τη συνάρτησή της με τους χαμηλούς μισθούς των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών:

Το χαμηλό κόστος των εργατών κάνει αντιοικονομική τη σχετική αύξηση του παγίου κεφαλαίου που θα προκαλούσε η υιοθέτηση ανώτερης τεχνικής και μεθόδων που τείνουν να εξοικονομήσουν ανθρώπινη εργασία. Έτσι, η μέση οργα-

4. Στο αριθμητικό παράδειγμα του Εμμανουήλ προκύπτει πρόβλημα ασαφούς ταυτότητας των μεγεθών που χρησιμοποιεί –όταν ισχυρίζεται ότι «τίποτα εκτός από τους μισθούς δε[ν] είναι διαφορετικό από τη μία χώρα στην άλλη»–, το οποίο και παραβλέπουμε. Για έναν επίσης κριτικό σχολιασμό των υποθέσεων επί της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου που χρησιμοποιεί ο Εμμανουήλ στα παραδείγματά του βλ. Μαντέλ (2004: 381).

5. «Η διαφορά των οργανικών συνθέσεων είναι αντικειμενικός όρος της παραγωγής. Η ανισότητα των μισθών... αποτελεί θεσμικό παράγοντα» (Εμμανουήλ, 1980: 248).

πολιτικό γεγονός του διαχωρισμού του κόσμου σε Κράτη» (Εμμανουήλ, 1980: 254).

νική σύνθεση των κεφαλαίων σ' αυτή τη χώρα διατηρείται κάτω από την παγκόσμια μέση οργανική σύνθεση και ακόμα πιο κάτω από τη μέση οργανική σύνθεση των βιομηχανικών χωρών, πράγμα που αποτελεί έναν επιπρόσθετο και ανεξάρτητο μηχανισμό μεταβίβασης αξίας από τις φτωχές στις πλούσιες χώρες. *Η φτώχεια παράγει τη φτώχεια.*

(ό.π.: 215)

Επομένως:

Η αύξηση των μισθών αποτελεί έναν παράγοντα ανάπτυξης, και η ανάπτυξη επιτρέπει μια αύξηση των μισθών.

(ό.π.)

Από την προβληματική αυτή προκύπτει και η επόμενη θέση:

As υποθέσουμε ότι, για κάποιο λόγο, πολιτικό, συνδικαλιστικό ή άλλο, οι μισθοί του Τρίτου Κόσμου πολλαπλασιάζονταν ξαφνικά επί 5 ή 10, ή ότι οι μισθοί των αναπτυγμένων χωρών πέφτουν στον ίδιο βαθμό· το μεγαλύτερο μέρος του σημερινού διεθνούς καταμερισμού εργασίας θα χρεοκοπούσε, ενώ κανένας αντικειμενικός παράγων της παραγωγής δε θα είχε αλλάξει.

(ό.π.: 248)

Στη βάση της ανάλυσής του για τις αιτίες της ανισότητας στο διεθνές εμπόριο ο Εμμανουήλ συνάγει ένα κρίσιμο πολιτικό συμπέρασμα: Η εργατική τάξη των εύπορων χωρών επωφελείται εκ της εκμετάλλευσής της εργατικής τάξης των φτωχών χωρών. Στόχος της γίνεται η αύξηση του εθνικού εισοδήματος.

Συγκροτείται τότε ένα de facto κοινό μέτωπο –αν όχι αλληλεγγύη– ανάμεσα στους εργάτες και τους καπιταλιστές των εύπορων χωρών απέναντι στις φτωχές χώρες, μέτωπο που συνυπάρχει με μια εσωτερική συνδικαλιστική πάλη για τη μοιρασιά της λείας.

(ό.π.: 269)

Έχοντας θεωρήσει ως την κρίσιμη και «ανεξάρτητη» μεταβλητή του συ-

στήματος τους μισθούς, ο Εμμανουήλ απορρίπτει τη θέση ότι η μεταβολή της ανταλλακτικής σχέσης (των όρων εμπορίου) σε βάρος των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών είναι αποτέλεσμα της χαμηλής ελαστικότητας ζήτησης ως προς το εισόδημα των προϊόντων των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών (πρωτογενή), έναντι των προϊόντων των αναπτυγμένων χωρών (μεταποιημένα). Μάλιστα, υποστηρίζει ότι μια τέτοια προβληματική «συνεπάγεται ότι η ανεξάρτητη μεταβλητή του συστήματος είναι πάντα η ζήτηση», ενώ θεωρεί ότι σύμφωνα με τη σύγχρονη άποψη «γενικώς», «για ακαθόριστους λόγους η πρώτη κατηγορία προϊόντων συναντά παντού και πάντοτε μια ζήτηση λιγότερο καλή από αυτή που αντιστοιχεί στη δεύτερη κατηγορία» (ό.π.: 160-161).

3.1. Όψεις της θεωρητικής τοποθέτησης των Σαρλ Μπετελέμ και Σαμίρ Αμίν

Η βασική κριτική που έχει ασκηθεί στο θεωρητικό υπόδειγμα του Εμμανουήλ αφορά στη θεώρηση των μισθών ως της «ανεξάρτητης» μεταβλητής του συστήματος. Κατά τον Μπετελέμ (1980: 395),

το «ιστορικό στοιχείο»⁶ που εμπεριέχει η τιμή της εργατικής δύναμης *δεν παραπέμπει σε μια απόλυτη απροσδιοριστία του μισθού που θα επέτρεπε να τον πραγματευθούμε σαν «ανεξάρτητη μεταβλητή»*· παραπέμπει σε μια «σχετική απροσδιοριστία». Αυτό σημαίνει ότι ο μισθός, αν και δεν είναι ολοκληρωτικά καθορισμένος από ένα ιδιαίτερο επίπεδο δομής, εντούτοις συμμετέχει ολοκληρωτικά στην περίπλοκη δομή ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού και με κανένα τρόπο δεν «ανεξαρτητοποιείται» από τη δομή αυτή.

Επομένως, «[α]ν δεν μπορούμε να

6. Κατά τον Μαρξ (1978α: 184), «αντίθετα από τ' άλλα εμπορεύματα, ο καθορισμός της αξίας της εργατικής δύναμης περιέχει ένα ιστορικό και ηθικό στοιχείο».

“περάσουμε” από τη σχετική απροσδιοριστία [...] σε μια απόλυτη απροσδιοριστία, δεν μπορούμε όμως ούτε να μετατρέψουμε αυτή την “*απόλυτη απροσδιοριστία*” του μισθού σε μιαν αυτόνομη και, τελικά, “*κυριαρχούσα αιτιότητα*” μέσω της οποίας θα καταλήγαμε στο συμπέρασμα ότι αρκεί να αυξηθούν οι μισθοί για να γίνουν οι χώρες με χαμηλή ανάπτυξη των παραγωγικών τους δυνάμεων «*πλουσιότερες*» και άρα να ξεφύγουν από την ανισότητα της ανταλλαγής και από την “υπανάπτυξη”» (ό.π.: 395-396).

Ο Μπετελέμ, στη βάση και της μαρξικής θέσης ότι «το μέγεθος της συσσώρευσης είναι η ανεξάρτητη μεταβλητή και το μέγεθος του μισθού η εξαρτημένη, όχι αντίστροφα» (Μαρξ, 1978α: 642), υποστηρίζει ότι ο Εμμανουήλ

εξαλείφει [...] ένα ουσιώδες σημείο [...] το ότι η *ανισότητα των οργανικών συνθέσεων* (καθώς, και η *ανισότητα των μισθών*) είναι ένα αποτέλεσμα της *ανισότητας ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων*.
(Μπετελέμ, 1980: 391)

Καθώς λοιπόν «η προβληματική του Εμμανουήλ τείνει να “ανάγει” την ανισότητα ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων σε ανισότητα των μισθών» δεν μπορεί «να φέρει τη μια [ανισότητα] σε ρυθμισμένη σχέση με την άλλη» και επομένως δεν μπορεί να αναγνωρίσει τη σημασία «για την ίδια την “άνιση ανταλλαγή” της λιγότερο υψωμένης οργανικής σύνθεσης των κεφαλαίων των ασθενέστερων οικονομικά χωρών και έτσι ο Α. Εμμανουήλ απορρίπτει την ιδέα της “άνισης ανταλλαγής” με την πλατιά έννοια» (ό.π.: 391-392). Κατά τον Μπετελέμ (ό.π.: 392), «[η] απόρριψη αυτή είναι θεωρητικά αδικαιολόγητη. [...] Στην περίπτωση της άниσης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου κλάδων ανάμεσα στους οποίους κυκλοφορούν προϊόντα, γίνονται τέτοιες “μεταφορές” προς το συμφέρον των κλάδων με υψηλότερη οργανική σύνθεση».

Ως προς το πολιτικό συμπέρασμα του Εμμανουήλ περί συμμετοχής της ερ-

γατικής τάξης των εύπορων χωρών στην εκμετάλλευση της εργατικής τάξης των φτωχών χωρών, ο Μπετελέμ (ό.π. 414-415) αμφισβητεί τα υψηλότερα –λόγω χαμηλότερων μισθών– ποσοστά υπεραξίας στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες και σημειώνει, μεταξύ άλλων, ότι οι εργαζόμενοι των πλούσιων χωρών

είναι, γενικά, *περισσότερο εκμεταλλεόμενοι* (με τη στενή έννοια του όρου) από τους εργαζόμενους των φτωχών χωρών... [καθώς] *εξαιτίας του υψηλού επιπέδου έντασης της παραγωγικότητας της εργασίας στις πλούσιες χώρες, ο μισθός του εργαζόμενου των χωρών αυτών, αν και ονομαστικά υψηλότερος (και σε αγοραστική δύναμη σ’ έναν κάποιο βαθμό) από ό,τι στις φτωχές χώρες, αντιστοιχεί γενικά σε ασθενέστερη αναλογία της παραγόμενης αξίας.*

Ο Αμίν (1976: 137) θεωρεί ότι την πρώτη συνολική διατύπωση του προβλήματος της «άνισης ανταλλαγής» στο διεθνές επίπεδο «τη χρυστάμε στον Αργύρη Εμμανουήλ, συγγραφέα της “*Ανίσης Ανταλλαγής*”».

Υψηλότερο ποσοστό υπεραξίας, ίση παραγωγικότητα και εξίσωση του ποσοστού του κέρδους σε παγκόσμια κλίμακα, καθορίζουν μια μεταφορά αξιών από την περιφέρεια προς το κέντρο (...), το μηχανισμό ακριβώς της μεταφοράς αυτής δείχνει ο Εμμανουήλ.

(Αμίν, x.x.έ.: 43)

Ο Αμίν (1976: 147) αποδέχεται κριτικά την άποψη του Εμμανουήλ ότι η ανισότητα των μισθών βρίσκεται στη βάση της ανισότητας στην ανταλλαγή μεταξύ περισσότερων και λιγότερο αναπτυγμένων χωρών σημειώνοντας ότι:

Η ανάλυση των ανταλλαγών ανάμεσα στις αναπτυγμένες και τις υπανάπτυκτες χώρες οδηγεί στη διαπίστωση ότι η ανταλλαγή είναι άνιση από τη στιγμή που, με ίση παραγωγικότητα, η εργασία στην περιφέρεια αμείβεται λιγότερο.

(ό.π.: 147)

Εντούτοις, ο Αμίν (Amin 1977: 219), σε ανάλογη προς τον Μπετελέμ κατεύθυνση, θεωρεί ως «μύθους» της ανάληψης Εμμανουήλ⁸ τόσο την άποψη ότι οι μισθοί αποτελούν «ανεξάρτητη μεταβλητή», όσο και τη θέση ότι «η διεθνής μεταφορά [υπεραξίας] αυτομάτως ευνοεί την εργατική τάξη του κέντρου».

Ός προς το πρώτο ζήτημα, ο Αμίν επισημαίνει ότι «ο Εμμανουήλ έκανε το λάθος να διαχωρίσει το μισθό από το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και τον μετέτρεψε σε “ανεξάρτητη μεταβλητή”» (ό.π.: 205). Κατ’ αυτόν τον τρόπο «ο Εμμανουήλ ουσιαστικά αγνοεί τη διαλεκτική αλληλεπίδραση μεταξύ μισθών και ανάπτυξης» (ό.π.: 220), υποστηρίζοντας λανθασμένα ότι η «ανάπτυξη» μπορεί να επιτευχθεί από μια “τεχνική” αύξηση της “ανεξάρτητης” μεταβλητής, δηλ. του μισθού» (ό.π.: 219).

Ός προς το δεύτερο ζήτημα, ο Αμίν (χ.χ.έ.: 47) υποστηρίζει πως

η άποψη ότι το προλεταριάτο του κέντρου, συγκριτικά με αυτό της περιφέρειας, είναι στο σύνολό του προνομιούχο και συνεπώς αλληλέγγυο με την αστική τάξη της χώρας του στην εκμετάλλευση του «Τρίτου Κόσμου», δεν είναι παρά μια απλοποίηση της πραγματικότητας που έχει επιφανειακό χαρακτήρα.

Ο Αμίν (1976: 161 κ.ε.), εξετάζοντας το ερώτημα των όρων εμπορίου-ανταλλαγής σε διεθνές επίπεδο, απορρίπτει, όπως και ο Εμμανουήλ, την εξήγηση για την επιδείνωσή τους για τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες που εδράζεται στη ζήτηση, δηλαδή «ότι η ζήτηση, άρα και η τιμή, των “πρωτογενών” προϊόντων μειώνεται [...] τουλάχιστον ως προς τους σχετικούς όρους» (ό.π.: 167).⁹ Υποστη-

ρίζει ότι η εξήγηση για την επιδείνωση των όρων εμπορίου-ανταλλαγής των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών βρίσκεται στο μετασχηματισμό του καπιταλισμού στο κέντρο, λόγω της εμφάνισης των μονοπωλίων. Με το μονοπώλιο αυξάνονται και οι τιμές και οι μισθοί «εφόσον ο ανταγωνισμός παύει πια να στηρίζεται στις τιμές». Γι’ αυτό η επιδείνωση των όρων εμπορίου-ανταλλαγής για τις υπανάπτυκτες χώρες εμφανίζεται μαζί με τη γέννηση των μονοπωλίων και του ιμπεριαλισμού (ό.π.: 168· σχετικά και Αμίν, χ.χ.έ.: 139 κ.ε.).

3.2. Το ενιαίο παγκόσμιο ποσοστό κέρδους και η «άνιση ανταλλαγή» στο υπόδειγμα του Αργύρη Εμμανουήλ

Η κριτική τόσο του Μπετελέμ όσο και του Αμίν στη θεώρηση των μισθών ως της «ανεξάρτητης» μεταβλητής του συστήματος είναι εύλογη, και δεν θα επεκταθούμε επί αυτού του ζητήματος, ούτε επί των διαφορετικών θεωρητικών τους οπτικών γενικά.¹⁰ Εντούτοις, παρά τις διαφοροποιήσεις τους και οι δυο φαίνεται να αποδέχονται τη θεωρητική θέση περί ενιαίου παγκόσμιου ποσοστού κέρδους¹¹ και σχηματισμό διεθνών τιμών παραγωγής. Πρόκειται άλλωστε για το σημείο σύμπτωσης της «άνισης ανταλλαγής

(μέταλλα: χαλκός κ.λπ. ή αγροτικά: μπαμπάκι, καουτσούκ κ.λπ.), που η ζήτησή τους είναι δεμένη με τη ζήτηση των προϊόντων της μανιφακτούρας» (Αμίν, χ.χ.έ.: 137-138).

10. Ειδικότερα, και σε ό,τι συζητάμε, δεν υπεισερχόμαστε στη θεωρητική διαφοροποίηση Μπετελέμ και Αμίν πάνω στο ερώτημα του εθνικού ή διεθνούς καθορισμού των μισθών. Για τη σχετική αντιπαράθεση βλ. Οικονομάκης (2016).

11. Αν και ο Αμίν με αντιφάσεις, τουλάχιστον αν λάβουμε υπόψη μας ότι η κυριαρχία των μονοπωλίων, ως εξήγηση της ανόδου μισθών-τιμών στις αναπτυγμένες χώρες, δεν συνάδει με το ενιαίο ποσοστό κέρδους ως τάση. Ο Μαντέλ (2004: 402) δεν παραλείπει να σημειώσει τις θεωρητικές ταλαντεύσεις του Αμίν στο ζήτημα της διεθνούς εξίσωσης των ποσοστών κέρδους.

7. Έκδοση του έργου στα ελληνικά, Αμίν (1978).

8. Ο Μπετελέμ σε γράμμα του προς τον Αμίν μιλάει για τους ίδιους δυο «μύθους» (παράτιθεται σε Amin 1977: 127-128).

9. Πιο συγκεκριμένα, αν και δέχεται τη σχετική μείωση της ζήτησης των τροφίμων, υποστηρίζει ότι δεν συμβαίνει το ίδιο «για τα άλλα πρωτογενή προϊόντα, όπως είναι οι πρώτες ύλες για τη βιομηχανία

με την πλατιά έννοια» και της «άνισης ανταλλαγής με τη στενή έννοια».

Θεωρούμε ότι η θέση αυτή περί ενιαίου παγκόσμιου ποσοστού κέρδους δεν ανταποκρίνεται στις προϋποθέσεις που θέτει (στο εθνικό επίπεδο) ο Μαρξ για το σχηματισμό ενιαίου ποσοστού κέρδους και τιμών παραγωγής και σε κάθε περίπτωση βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με τη λενινιστική αντίληψη της καπιταλιστικής ανάπτυξης ως «ανισόμετρης» ανάπτυξης.

Γράφει, μεταξύ άλλων, ο Μαρξ (1978β: 228) σχετικά με το σχηματισμό των τιμών παραγωγής:

Μόνο ο συναγωνισμός των κεφαλαίων στις διάφορες σφαίρες, είναι που γεννά την τιμή παραγωγής, η οποία εξισώνει τα ποσοστά κέρδους των διαφόρων σφαιρών παραγωγής. Για το σχηματισμό της τιμής παραγωγής απαιτείται μια ανώτερη ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής από την ανάπτυξη, που απαιτείται για την αποκατάσταση μιας ίδιας αγοραίας αξίας και αγοραίας τιμής.

Η «τιμή παραγωγής» και η (τάση προς) εξίσωση των ποσοστών κέρδους έχει ως πεδίο πραγμάτωσης τον διακλαδικό ανταγωνισμό. Αντίθετα, η «αγοραία αξία» και «αγοραία τιμή» αναφέρονται στον ενδοκλαδικό ανταγωνισμό (βλ. στη συνέχεια). Σε ό,τι εδώ συζητάμε, η «ανώτερη ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής» σε διεθνές επίπεδο προϋποθέτει μια τέτοια έκταση, και κατεύθυνση, των διεθνών εισροών-εκροών κεφαλαίου, αλλά και της διεθνούς μετακίνησης της εργασίας, σε διακλαδικό επίπεδο, που θα οδηγούσε στην εξίσωση των ποσοστών κέρδους σε παγκόσμιο επίπεδο και στο σχηματισμό διεθνών τιμών παραγωγής.

Ο Μαρξ διευκρινίζει ως προς τις ειδικότερες προϋποθέσεις που επιταχύνουν τη διαδικασία εξίσωσης των ποσοστών κέρδους και το σχηματισμό των τιμών παραγωγής:

Η διαρκής εξίσωση των διαρκώς αναφόμενων ανισοτήτων συντελείται τόσο

πιο γρήγορα: 1) όσο πιο κινητό είναι το κεφάλαιο [...], 2) όσο πιο γρήγορα μπορεί η εργατική δύναμη να ρίχνεται από τη μια σφαίρα στην άλλη και από το ένα τοπικό κέντρο παραγωγής στο άλλο. [...] Το δεύτερο προϋποθέτει την κατάργηση όλων των νόμων, που εμποδίζουν τους εργάτες να μετακινούνται από τη μια σφαίρα παραγωγής στην άλλη ή από ένα τοπικό κέντρο παραγωγής σε ένα οποιοδήποτε άλλο.

(ό.π.: 248-249)

Έτσι, στις ειδικότερες προϋποθέσεις που επιταχύνουν τη διαδικασία εξίσωσης των ποσοστών κέρδους και το σχηματισμό των τιμών παραγωγής τίθεται όχι μόνο η κινητικότητα του κεφαλαίου αλλά επίσης και η κινητικότητα της εργασίας. Αλλά η θεωρία του Εμμανουήλ βασίζεται ακριβώς στην απουσία κινητικότητας της εργασίας.

Η «ανώτερη ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής», εντούτοις, σε διεθνές επίπεδο, όπως περιγράφεται πιο πάνω, θα υπονοούσε και μια τάση προς παγκοσμίως όμοιες δομές παραγωγής-εμπορίου μεταξύ των χωρών (αναλυτικά σε Οικονομάκης, 2016), κάτι που αντιφάσκει με την αντίληψη της καπιταλιστικής ανάπτυξης ως «ανισόμετρης ανάπτυξης».¹²

Γράφει σχετικά ο Μαντέλ (2004: 380):

Η υπόθεση για τη διεθνή εξίσωση των ποσοστών του κέρδους ούτε θεωρητικά ούτε εμπειρικά μπορεί να θεμελιωθεί.

Θεωρητικά απαιτεί πλήρεια διεθνή κινητικότητα για το κεφάλαιο, δηλαδή σε τελευταία ανάλυση ισότητα για τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές προϋποθέσεις ανάπτυξης του σύγχρονου καπιταλισμού σε παγκόσμιο επίπεδο.

Όμως, σ' αυτή τη διαδικασία κυριαρχεί ο νόμος της άνισης... ανάπτυξης, που και απαγορεύει μια τέτοια εξίσωση. Η ανισότητα στους όρους ανάπτυξης του καπιτα-

12. Σύμφωνα με τον Μηλιό (2000: 173) η θέση για «ένα ενιαίο παγκόσμιο ποσοστό κέρδους... θεμελιώνει τη θεωρία του "παγκόσμιου καπιταλισμού"».

λιστικού τρόπου παραγωγής προϋποθέτει άνιση κλίμακα για την εσωτερική αγορά και άνισους ρυθμούς συσσώρευσης του κεφαλαίου.

Στη σχετική κριτική του προς τον Εμμανουήλ και τον Αμίν επί του ζητήματος αυτού ο Μαντέλ (2004: 379-380) επιστημαίνει, μεταξύ άλλων, ότι αν δεχτούμε τη θέση για «διεθνή εξίσωση των ποσοστών κέρδους... διαμόρφωση δηλαδή ενιαίων τιμών παραγωγής σε διεθνή κλίμακα», τότε θα πρέπει να δεχτούμε και ότι «το κεφάλαιο θα 'πρεπε κανονικά να κατευθυνθεί σε κίνες τις χώρες όπου οι μισθοί είναι πιο χαμηλοί. Όμως τότε, η υπόθεση αυτή δεν θα εξηγούσε την υπανάπτυξη σαν διαρθρωτικό φαινόμενο, αλλά θ' αποτελούσε απόδειξη πως δεν είναι δυνατή η υπανάπτυξη – θα 'μενε δηλαδή ανεξήγητο γιατί εκβιομηχανίστηκαν οι χώρες με υψηλά μεροκάματα και έχουν τόσο λίγη βιομηχανία οι υπανάπτυκτες χώρες».

Οι Μπλιός και Ιωακείμογλου (1990: 20) υποστηρίζουν ότι η θεωρία του Εμμανουήλ

βασίζεται στην εντελώς αυθαίρετη και λανθασμένη υπόθεση για την ύπαρξη ενός ενιαίου «παγκόσμιου ποσοστού κέρδους», καθώς επίσης και αντίστοιχων «παγκόσμιων τιμών παραγωγής».

Θεωρούμε ότι δεν είναι η υπόθεση αυτή το ειδοποιό χαρακτηριστικό της θεωρίας του Εμμανουήλ. Ωστόσο είναι βασική προϋπόθεσή της.

Με βάση το παράδειγμα του Πίνακα 2, μπορούμε να δούμε πως αν αφαιρέσουμε την υπόθεση του ενιαίου ποσοστού κέρδους, η ανταλλακτική σχέση θα ήταν $170B = 170A$ και η «άνιση ανταλλαγή» θα απαλειφόταν. Επομένως, είναι «φανερό ότι η ανισότητα των μισθών σαν τέτοια» δεν «προκαλεί από μόνη της την ανισότητα των ανταλλαγών». Βεβαίως, η ανισότητα των μισθών επιδεινώνει την ανταλλακτική σχέση για τη χώρα Β. Ωστόσο, η επιδείνωση αυτή δεν συνεπιφέρει απόσπαση υπεραξίας. Αφαιρούμενης της υπόθεσης για ενιαίο παγκόσμιο πο-

σοστό κέρδους, το κάθε κεφάλαιο θα καρπώνεται την υπεραξία της δικής του διαδικασίας παραγωγής. Με άλλα λόγια, η μεταβολή των όρων εμπορίου-ανταλλαγής λόγω της ανισότητας των μισθών δεν έπεται και «άνιση ανταλλαγή» ως απόσπαση υπεραξίας, καθώς πρόκειται για μεταβολή εκ του κόστους παραγωγής (βλ. Οικονομάκης, 2016).

Από το παραπάνω απορρέει και ένα επόμενο, πολιτικό, συμπέρασμα: Η εργατική τάξη των πιο αναπτυγμένων χωρών (καίτοι εξασφαλίζει σε έναν κάποιο βαθμό ένα υψηλότερο επίπεδο ευημερίας), αντίθετα από το δεύτερο «μύθο» της θεωρίας Εμμανουήλ δεν επωφελείται, όπως σωστά υποστηρίζουν και οι Μπετελέμ και Αμίν, από την απόσπαση «λείας» (υπεραξίας) από την εργατική τάξη των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών λόγω της διαφοράς των μισθών.

4. Μια εναλλακτική προσέγγιση: ο ρόλος της ζήτησης στην «άνιση ανταλλαγή»

Σύμφωνα με τον Busch (1987: 59), ο «νόμος της διεθνούς εξίσωσης των ποσοστών κέρδους» έχει ως αφετηρία του όχι την εξαγωγή κεφαλαίων, αλλά τον διεθνή ανταγωνισμό των άνισα αναπτυγμένων εθνικών κεφαλαίων στην εξαγωγή εμπορευμάτων. «Το διεθνές εμπόριο άνισα αναπτυγμένων κεφαλαίων προκαλεί [...] μια ελαφρά τάση εξίσωσης των διεθνών διαφορών μεταξύ των ποσοστών κέρδους». Στο πλαίσιο αυτής της τάσης τα χαμηλότερα εθνικά μέσα ποσοστά κέρδους που αντιμετωπίζουν οι πιο αναπτυγμένες χώρες έναντι των λιγότερο αναπτυγμένων –λόγω του υψηλότερου επιπέδου ανάπτυξης, δηλαδή της υψηλότερης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου¹³ ανέρχονται και

13. Η θέση αυτή θα πρέπει να ιδωθεί σε ένα επίπεδο αναγκαίας αφαιρέσεως (βλ. σχετικά σε Οικονομάκης, 2016). Η βασική ερμηνευτική κατεύθυνση, ωστόσο, της ανάλυσής μας δεν αλλάζει ακόμη κι αν δεχτούμε ότι οι «φτωχές χώρες του Τρίτου Κόσμου»

αντιστοίχως «επηρεάζονται αρνητικά» τα εθνικά μέσα ποσοστά κέρδους των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών. Αυτές οι «άνισες διαδικασίες ιδιοποίησης του κέρδους στο διεθνές εμπόριο» δεν δημιουργούν όμως «μακροπρόθεσμα μια τάση εξίσωσης των εθνικών ποσοστών κέρδους» (ό.π.: 59-60). Η έκταση, και η κατεύθυνση, των διεθνών εισροών-εκροών κεφαλαίου,¹⁴ αλλά και της διεθνούς μετακίνησης της εργασίας (βλ. και πιο πριν), δεν δημιουργούν προϋποθέσεις ανάπτυξης ενός διεθνούς διακλαδικού ανταγωνισμού (τέτοιου) που θα οδηγούσε στη συγκρότηση ενός παγκόσμιου ενιαίου ποσοστού κέρδους, επομένως και διεθνών τιμών παραγωγής (βλ. και Μηλιός, 2000: 173-174).

4.1. Διεθνής ενδοκλαδικός ανταγωνισμός: διεθνής αγοραία αξία και τιμή¹⁵

Καθώς σε διεθνές επίπεδο οι διάφοροι παραγωγικοί κλάδοι βρίσκονται αντιμέτωποι ως άμεσοι ανταγωνιστές ανά ομοειδές προϊόν, ο διεθνής ενδοκλαδικός ανταγωνισμός των εθνικών κεφαλαίων προσομοιάζει στον ενδοκλαδικό ανταγωνισμό σε εθνικό επίπεδο. Η αξία των εμπορευμάτων μιας σφαίρας (ή κλάδου) παραγωγής στην παγκόσμια αγορά δεν καθορίζεται από τους εθνικούς όρους παραγωγής αλλά από τους διεθνείς και επομένως, η διεθνής κλαδική αξία ενός εμπορεύματος είναι κατά κλίμακα διαφορετική από την εθνική κλαδική

του αξία. Στο εθνικό κλαδικό επίπεδο η «αγοραία αξία» ενός εμπορεύματος καθορίζεται «σαν η μέση αξία των εμπορευμάτων, που έχουν παραχθεί σε μια δεδομένη σφαίρα παραγωγής και... σαν η ατομική αξία των εμπορευμάτων, που παράγονται κάτω από τους μέσους όρους αυτής της σφαίρας και που αποτελούν τη μεγάλη μάζα των προϊόντων της» (Μαρξ, 1978β: 225). Αντίστοιχα, η διεθνής αγοραία αξία ενός εμπορεύματος καθορίζεται «σαν η μέση αξία των εμπορευμάτων» που έχουν παραχθεί σε διεθνές κλαδικό επίπεδο και «σαν η ατομική κλαδική αξία των εμπορευμάτων» τα οποία παράγονται κάτω από τους διεθνείς «μέσους όρους αυτής της σφαίρας και που αποτελούν τη μεγάλη μάζα των προϊόντων της». Σε εθνικό επίπεδο «η αγοραία αξία ρυθμίζει τη σχέση ανάμεσα στη ζήτηση και την προσφορά ή το κέντρο» εξίσωσης της ζήτησης και της προσφοράς, έτσι που για να «επιτευχθεί [η αγοραία αξία] πρέπει να εξισωθούν η ζήτηση και η προσφορά» (ό.π.: 229, 242, σχετικά και 243). Αυτή η αγοραία (κλαδική) αξία είναι «η αγοραία τιμή». Το πεδίο αυτής της εξίσωσης είναι ο ενδοκλαδικός ανταγωνισμός σε εθνικό επίπεδο: «Αυτό που πετυχαίνει ο συναγωνισμός πρώτα σε μια σφαίρα παραγωγής είναι η αποκατάσταση μιας ίσης αγοραίας αξίας και αγοραίας τιμής από τις διάφορες ατομικές αξίες των εμπορευμάτων» (ό.π.: 228). Αντίστοιχα στο διεθνές κλαδικό επίπεδο –μέσω του διεθνούς ενδοκλαδικού ανταγωνισμού– αποκαθίσταται μια ίση διεθνής αγοραία αξία και αγοραία τιμή από τις διάφορες εθνικές αγοραίες αξίες των εμπορευμάτων. Σε εθνικό επίπεδο «η αγοραία τιμή συμπεριλαμβάνει την προϋπόθεση ότι για τα εμπορεύματα του ίδιου είδους πληρώνεται η ίδια τιμή, παρ' όλο που αυτά μπορεί να έχουν παραχθεί κάτω από πολύ διαφορετικούς ατομικούς όρους και επομένως μπορεί να έχουν πολύ διαφορετικές τιμές κόστους», με αποτέλεσμα «μια έκτακτη υπεραξία» ή «ένα πρόσθετο κέρδος για τους παραγωγούς της κάθε ξεχωριστής σφαίρας παραγωγής, που παράγουν κάτω από

εμφανίζουν ποσοστό κέρδους «σε πολύ χαμηλά διεθνή επίπεδα» (Μηλιός και Σωτηρόπουλος, 2011: 284). Στην περίπτωση αυτή, η ιδιοποίηση αξίας από τις ιμπεριαλιστικές χώρες στη σφαίρα της εμπορευματικής ανταλλαγής οδηγεί σε περαιτέρω αύξηση «των διεθνών διαφορών μεταξύ των ποσοστών κέρδους».

14. Όπως επισημαίνει ο Busch (1987: 59), «η εξαγωγή κεφαλαίων στα πλαίσια της ιστορικής εξέλιξης της καπιταλιστικής παγκόσμιας αγοράς υπόκειται σε πολλούς κρατικούς περιορισμούς».

15. Η προσέγγιση που ακολουθούμε βασίζεται στη «θεωρία της τροποποίησης του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά» (βλ. μεταξύ άλλων Busch 1987: 58 κ.ε., 1992: 201 κ.ε.: αναλυτικότερα σε Οικονομάκης, 2016).

τους καλύτερους όρους». Αντιθέτως, «τα εμπορεύματα που η ατομική τους αξία βρίσκεται πάνω από την αγοραία αξία, δεν μπορούν να πραγματοποιήσουν ένα μέρος της υπεραξίας που περιέχεται σ' αυτά» (ό.π.: 251, 225). Η αποκατάσταση μιας ενιαίας αγοραίας τιμής κλαδικών προϊόντων διαφορετικών ατομικών αξιών, επομένως διαφορετικών ατομικών ποσοστών κέρδους, έπεται ότι στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας αναπτύσσεται μια τάση εξίσωσης, σε αξιακούς όρους, των ποσοστών κέρδους σε εθνικό ενδοκλαδικό επίπεδο, η οποία ωστόσο ολοκληρώνεται μόνο μέσω του σχηματισμού των τιμών παραγωγής σε εθνικό διακλαδικό επίπεδο.

Στη διεθνή οικονομία, το πιο παραγωγικό εθνικό κλαδικό κεφάλαιο, υψηλότερης οργανικής σύνθεσης και παραγωγικότητας της εργασίας που παράγει «κάτω από τους καλύτερους όρους» (ή το κεφάλαιο με τις μεγαλύτερες «ευκολίες παραγωγής» –ήτοι, τη χαμηλότερη «τιμή κόστους», επομένως και τη χαμηλότερη «ατομική αξία»–, πωλώντας στην ενιαία διεθνή αγοραία τιμή (που βρίσκεται πάνω από την «ατομική αξία» του) μπορεί να πραγματοποιεί «ένα πρόσθετο κέρδος» (ή «μια έκτακτη υπεραξία»). Από την άποψη του συνόλου των εθνικών κεφαλαίων (μιας χώρας), η (σχετικά) περισσότερο αναπτυγμένη χώρα (δηλαδή η χώρα με την περισσότερο υψωμένη οργανική σύνθεση των κεφαλαίων) μπορεί λοιπόν να πραγματοποιεί στην παγκόσμια αγορά «ένα πρόσθετο κέρδος» (ή «μια έκτακτη υπεραξία»), που σημαίνει ότι μπορεί να παίρνει «σε είδος περισσότερη υλοποιημένη εργασία» από όση δίνει («άνιση ανταλλαγής», ή «ανταλλαγή μη-ισοδυνάμων»). Το αποτέλεσμα θα είναι η άνοδος του ποσοστού κέρδους της περισσότερης αναπτυγμένης χώρας και αντίστοιχα η πώση του ποσοστού κέρδους της λιγότερο αναπτυγμένης, που αμφότερες εγγράφονται στην «ελαφρά τάση εξίσωσης των διεθνών διαφορών μεταξύ των ποσοστών κέρδους»: η τάση αυτή σε διεθνές ενδοκλαδικό επίπεδο εκφράζεται ως «ελαφρά τάση» εξισω-

σης, σε αξιακούς όρους, των κλαδικών ποσοστών κέρδους στο πλαίσιο του διεθνούς ενδοκλαδικού ανταγωνισμού άνισα αναπτυγμένων κεφαλαίων στην εξαγωγή εμπορευμάτων.

Η πιο πάνω διαδικασία εκδηλώνεται ανεμπόδιστα εφόσον δεν υφίστανται σε διεθνές επίπεδο μέτρα εμπορικής προστατευτικής πολιτικής και διακριτά εθνικά νομίσματα.

Χρειάζεται εδώ να διασαφηνίσουμε τα εξής αναφορικά με την έννοια της «άνισης ανταλλαγής» στο πλαίσιο του διεθνούς ενδοκλαδικού ανταγωνισμού. Κατ' αρχήν η διαδικασία αυτή «άνισης ανταλλαγής» σε διεθνές ενδοκλαδικό επίπεδο εμπίπτει σε ό,τι αποκαλείται «άνιση ανταλλαγή με την πλατιά έννοια», δηλαδή «άνιση ανταλλαγή» που οφείλεται στις διαφορετικές οργανικές συνθέσεις, και άρα παραγωγικότητες, των κλαδικών κεφαλαίων σε διεθνές επίπεδο· εδώ η ζήτηση δεν παίζει κάποιο ρόλο. Κατά δεύτερον, εφόσον ο ενδοκλαδικός ανταγωνισμός αφορά σε ομοειδή προϊόντα δεν τίθεται ζήτημα «ανταλλαγής» (ομοειδών προϊόντων), αλλά μόνο ανταγωνισμού.

Πώς, λοιπόν, υλοποιείται εδώ ή ποια είναι η διάσταση της «άνισης ανταλλαγής» στο πλαίσιο του διεθνούς ενδοκλαδικού ανταγωνισμού; Η πραγματοποίηση «πρόσθετου κέρδους» ή «έκτακτης υπεραξίας» από το πιο παραγωγικό εθνικό κεφάλαιο στο πλαίσιο του διεθνούς ενδοκλαδικού ανταγωνισμού αποτελεί ένα «υπόστρωμα» «άνισης ανταλλαγής» που διαμορφώνεται μεν στο πλαίσιο του διεθνούς ενδοκλαδικού ανταγωνισμού αλλά πραγματοποιείται μέσω των διακλαδικών ανταλλαγών. Ας δούμε ένα απλό παράδειγμα. Έστω ένα πιο παραγωγικό εθνικό κλαδικό κεφάλαιο x με ατομική αξία παραγωγής μιας μονάδας προϊόντος ίση με 110 και έστω η διεθνής αγοραία τιμή του ίδιου προϊόντος είναι ίση με 120. Πωλώντας στη διεθνή αγοραία τιμή 120 και για όλα τα άλλα σταθερά, το κεφάλαιο x πραγματοποιεί «ένα πρόσθετο κέρδος» ή «μια έκτακτη υπεραξία», έναντι ενός λιγότερο παραγωγικού εθνικού κλαδικού κεφαλαίου y

που παράγει επίσης το ίδιο προϊόν και έστω έχει ατομική αξία παραγωγής 130. Ταυτόχρονα, το κεφάλαιο x βρίσκεται σε σχέση «ανταλλαγής μη-ισοδυνάμων» στο πλαίσιο του διεθνούς διακλαδικού ανταγωνισμού με ένα έστω κεφάλαιο z που παράγει ένα άλλο προϊόν ατομικής αξίας 120. Το αντίθετο συμβαίνει για το λιγότερο παραγωγικό εθνικό κλαδικό κεφάλαιο y .

4.2. Διεθνής διακλαδικός ανταγωνισμός¹⁶

Στην ανάλυσή του για την τάση προς ενιαίο ποσοστό κέρδους και σχηματισμό των τιμών παραγωγής, ο Μαρξ εξετάζει την ενόπτητα-«αντίφαση» μεταξύ προσφοράς και ζήτησης και θεωρώντας ως δεδομένη τη ζήτηση επικεντρώνεται στις μεταβολές της προσφοράς («μετανάστευση» του κεφαλαίου) (Μαρξ, 1978β: 247-248). Στο σχηματισμό, ωστόσο, των (διεθνών) όρων εμπορίου-ανταλλαγής

οι μεταβολές της ζήτησης αποκτούν μια βαρύνουσα σημασία, καθώς δεδομένων των περιορισμών στη διεθνή «μετανάστευση» του κεφαλαίου, η «ελαφρά τάση εξίσωσης των διεθνών διαφορών μεταξύ των ποσοστών κέρδους» έχει ως αφετηρία όχι την εξαγωγή κεφαλαίων αλλά τον διεθνή ανταγωνισμό των άνισα αναπτυγμένων εθνικών κεφαλαίων στην εξαγωγή εμπορευμάτων.

Υπάρχει μια βασική διαφοροποίηση στη δομή παραγωγής-εμπορίου μεταξύ των περισσότερο και λιγότερο αναπτυγμένων χωρών, ως έκφραση της «ανισομετρίας» της ανάπτυξης στην παγκόσμια οικονομία («ιμπεριαλιστική αλυσίδα»). Οι πιο αναπτυγμένες χώρες παράγουν και εξαγουν κατά βάση προϊόντα υψηλότερης οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου, υψηλότερου τεχνολογικού επιπέδου και υψηλότερης εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης σε σχέση με εκείνα των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών. Οι διαφορετικές «σχετικές» εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης (δηλαδή εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης εξαγωγών προς εισοδηματι-

16. Αναλυτικότερη έκθεση της σχετικής επιχειρηματολογίας σε Οικονομικής (2016).

Πίνακας 3: Διεθνής διακλαδικός ανταγωνισμός και «άνιση ανταλλαγής»		
Εθνικά κεφάλαια	I	II
Σταθερό κεφάλαιο (c)	80	70
Μεταβλητό κεφάλαιο (v)	20	30
Υπεραξία (s)	20	30
Ατομική αξία (Vi) (=c+v+s)	120	130
Διεθνής αγοραία αξία = διεθνής αγοραία τιμή/ενδοκλαδικός ανταγωνισμός (Vm = T)	120	130
Ποσοστό κέρδους σε αξιακούς όρους/ενδοκλαδικός ανταγωνισμός (pi) ($= \frac{s}{c+v}$)	20%	30%
Διεθνής αγοραία τιμή/διακλαδικός ανταγωνισμός (Tδ)	122,5	127,5
Υπεραξία /διακλαδικός ανταγωνισμός (sr)	22,5	27,5
Ποσοστό κέρδους σε αξιακούς όρους/διακλαδικός ανταγωνισμός (pδ) ($= \frac{sr}{c+v}$)	22,5%	27,5%
Απόκλιση διεθνών τιμών διακλαδικού και ενδοκλαδικού ανταγωνισμού (Tδ-T)	+2,5	-2,5

κή ελαστικότητα ζήτησης εισαγωγών) μεταξύ περισσότερο και λιγότερο αναπτυγμένων χωρών υποδεικνύουν ότι η αύξηση του εισοδήματος αυξάνει τη ζήτηση των προϊόντων των πιο αναπτυγμένων χωρών περισσότερο από εκείνη των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών (ως συνέπεια του λεγόμενου «νόμου του Engel»). Το αποτέλεσμα, για όλα τα άλλα σταθερά, είναι οι τιμές των πρώτων να αυξάνονται γρηγορότερα από ό,τι των δεύτερων: μεταβολή των όρων εμπορίου-ανταλλαγής σε βάρος των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό και με το ότι η ελαστικότητα ζήτησης ως προς την τιμή των προϊόντων που εισάγουν οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες είναι χαμηλή, οδηγεί σε διευρυνόμενο έλλειμμα στο εμπορικό ισοζύγιο των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών, καθώς το εισόδημα αυξάνεται.

Σε αξιακούς όρους, η γρηγορότερη αύξηση στις τιμές των (σχετικά υψηλότερης οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου) προϊόντων των περισσότερο αναπτυγμένων χωρών σε σχέση με εκείνες των προϊόντων των λιγότερο αναπτυγμένων εκφράζει μια τάση απόδοσης των διεθνών αγορών τιμών των πρώτων πάνω από

τις διεθνείς (μέσες) κλαδικές αγοραίες αξίες και αντίστοιχα μια τάση πτώσης των διεθνών αγορών τιμών των δεύτερων κάτω από τις διεθνείς (μέσες) κλαδικές αγοραίες αξίες, οι οποίες διαμορφώνονται στο πλαίσιο του διεθνούς ενδοκλαδικού ανταγωνισμού. Πρόκειται για μια τάση διακλαδικής εμπορευματικής «άνισης ανταλλαγής» ή «ανταλλαγής μη-ισοδυνάμων» κατά την οποία, ανά μονάδα επενδυμένου κεφαλαίου, η λιγότερο αναπτυγμένη χώρα δίνει «σε είδος περισσότερο υλοποιημένη εργασία από όση παίρνει», εξαιτίας των μεταβολών της ζήτησης, και για δεδομένη τη μεταβολή της προσφοράς («μετανάστευση» του κεφαλαίου). Έτσι, αποσπάται αξία από τις πιο αναπτυγμένες χώρες (και τα κεφάλαια υψηλότερης οργανικής σύνθεσης) σε βάρος των λιγότερο αναπτυγμένων στη σφαίρα της εμπορευματικής ανταλλαγής, η οποία αποτυπώνεται στα πλεονάσματα στο εμπορικό ισοζύγιο των πρώτων και στα ελλείμματα στο εμπορικό ισοζύγιο των δεύτερων.

Οι διεθνείς αυτές εμπορευματικές διακλαδικές ανταλλαγές «μη-ισοδυνάμων» άνισα αναπτυγμένων κεφαλαίων (κεφαλαίων άνισων οργανικών συνθέσεων) που οδηγούν στην πραγμα-

τοποίηση ενός «πρόσθετου κέρδους» για τις πιο αναπτυγμένες χώρες προκαλούν «μια ελαφρά τάση εξίσωσης των διεθνών διαφορών μεταξύ των ποσοστών κέρδους» (διακλαδική έκφραση της αντίστοιχης τάσης που εκδηλώνεται στον ενδοκλαδικό ανταγωνισμό), στο πλαίσιο της οποίας τα χαμηλότερα εθνικά μέσα ποσοστά κέρδους που αντιμετωπίζουν οι πιο αναπτυγμένες χώρες έναντι των λιγότερο αναπτυγμένων ανέρχονται και αντιστοίχως «επηρεάζονται αρνητικά» τα εθνικά μέσα ποσοστά κέρδους των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών.

Η «ελαφρά τάση» εξίσωσης των ποσοστών κέρδους, σε αξιακούς όρους, δεν ολοκληρώνεται στο πλαίσιο του διεθνούς διακλαδικού ανταγωνισμού σε τάση διεθνούς διακλαδικής εξίσωσης των ποσοστών κέρδους και σχηματισμό διεθνών τιμών παραγωγής.

Δεδομένων των παραπάνω, αν στο σχηματισμό των όρων εμπορίου-ανταλλαγής οι μεταβολές της ζήτησης αποκτούν μια βαρύνουσα σημασία, αποκτούν αυτή τη σημασία όντας καθορισμένες εκ της παραγωγής στο πλαίσιο της «αλληλεπίδρασης» «ανάμεσα στα διάφορα συνθετικά στοιχεία» («παραγωγή, διανομή, ανταλλαγή και κατανάλωση») ενός «οργανικού όλου» (Μαρξ, 1989: 65-66). Επομένως, η ζήτηση –αντίθετα από την κριτική του Εμμανουήλ– μπορεί να ληφθεί υπόψη χωρίς να θεωρηθεί ως μια «ανεξάρτητη μεταβλητή του συστήματος» και σε αυτό το πλαίσιο δεν είναι για «ακαθόριστους λόγους» που τα πρωτογενή προϊόντα αντιμετωπίζουν μια ζήτηση λιγότερο καλή από τα μεταποιημένα.¹⁷

Στη βάση επίσης των παραπάνω, δεν χρειάζεται να καταφύγουμε, όπως ο Αμίν, σε μια «συμπληρωματική» ερμηνεία περί «μονοπωλιακών τιμών» για

την εξήγηση των αρνητικών για τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες όρων εμπορίου-ανταλλαγής, η οποία, πέραν άλλων, αντιφάσκει με τη βασική υπόθεση της θεωρίας του Εμμανουήλ (θεωρία που άλλωστε ο Αμίν κριτικά αποδέχεται) ότι ο κεφαλαιακός ανταγωνισμός οδηγεί στην εξίσωση των ποσοστών κέρδους.

4.3. Ένα αριθμητικό παράδειγμα

Η συλλογιστική που αναπτύξαμε αποτυπώνεται στον Πίνακα 3. Κρατάμε τις βασικές υποθέσεις της μαρξικής ανάλυσης του Πίνακα 1, εμπλουτίζοντάς τις και με τις υποθέσεις της δικής μας προσέγγισης της «άνισης ανταλλαγής».¹⁸

Υποθέτουμε ότι έχουμε δυο εθνικά κλαδικά κεφάλαια, το I και το II, που ανήκουν σε δυο χώρες και παράγουν ανόμοια προϊόντα (διακλαδικός ανταγωνισμός).

Αν δεν λαμβάναμε υπόψη μας τον διεθνή διακλαδικό ανταγωνισμό (δηλαδή τη διαφορετική επένδυση της ζήτησης πάνω στα δυο προϊόντα στο πλαίσιο του διεθνούς διακλαδικού ανταγωνισμού), το κάθε εθνικό κλαδικό κεφάλαιο θα πωλούσε στη διεθνή αγοράία τιμή, όπως αυτή θα διαμορφωνόταν στο πλαίσιο του διεθνούς ενδοκλαδικού ανταγωνισμού. Για την απλούστευση της ανάλυσης υποθέτουμε ότι και τα δυο κεφάλαια εκφράζουν το καθένα στον κλάδο του την παραγωγή των «μέσων διεθνών όρων», έτσι που $V_i = V_m = T$, για το καθένα από αυτά, ήτοι η διεθνής (μέση) κλαδική αγοράία αξία ισούται με τη διεθνή αγοράία τιμή για το καθένα από αυτά. Επομένως, το καθένα από αυτά τα κεφάλαια στο πλαίσιο του διεθνούς ενδοκλαδικού ανταγωνισμού θα έπαιρνε το μέσο ποσοστό κέρδους του κλάδου, σε αξιακούς όρους, καρπωνόμενο την υπεραξία που παράγεται στη δική του παραγωγική διαδικασία.¹⁹

17. Το επιχείρημα του Αμίν ότι, πλην των τροφίμων, τα πρωτογενή προϊόντα που συνδέονται με τη βιομηχανία δεν αντιμετωπίζουν σχετική μείωση της ζήτησης υπονοεί αυθαίρετως μια αναλογικότητα μεταξύ μεταβολής του εισοδήματος και μεταβολής της ζήτησης τόσο πρωτογενών προϊόντων-εισορών για τη βιομηχανία όσο και βιομηχανικών προϊόντων.

18. Η ανάλυση δεν αλλάζει σε τίποτα το ουσιαδές αν, ακολουθώντας τον Εμμανουήλ, υποθέταμε ανισότητα των μισθών (βλ. σχετικά Οικονομάκης, 2016).

19. Ήτοι, και για την απλοποίηση της ανάλυσης, δεν λαμβάνουμε υπόψη μας το ενδοκλαδικό «υπόστρομα» της «άνισης ανταλλαγής».

Υποθέτουμε επίσης ότι το κεφάλαιο I παράγει ένα προϊόν υψηλότερης εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης σε σχέση με το προϊόν που παράγει το κεφάλαιο II (η χώρα του κεφαλαίου I θεωρείται ως πιο αναπτυγμένη έναντι της χώρας του κεφαλαίου II). Αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα, με βάση τις σχετικές υποθέσεις της ανάλυσής μας, η πίεση της ζήτησης, όσο το εισόδημα αυξάνεται, να ωθεί τη διεθνή αγοραία τιμή του προϊόντος του κεφαλαίου I πάνω από τη διεθνή (μέση) κλαδική αγοραία αξία και αντίστοιχως να ωθεί τη διεθνή αγοραία τιμή του προϊόντος του κεφαλαίου II κάτω από τη διεθνή (μέση) κλαδική αγοραία αξία.

Δεχόμαστε ότι η πίεση της ζήτησης, για όλα τα άλλα σταθερά, αυξάνει, στο πλαίσιο του διεθνούς διακλαδικού ανταγωνισμού, τη διεθνή αγοραία τιμή (Tδ) για το προϊόν του κεφαλαίου I (έναντι εκείνης που θα διαμορφωνόταν στο πλαίσιο αποκλειστικά του ενδοκλαδικού ανταγωνισμού), έστω από 120 σε 122,5 ενώ αντίστοιχα μειώνει την τιμή του προϊόντος του κεφαλαίου II έστω από 130 σε 127,5. Το αποτέλεσμα είναι μια απόκλιση διεθνών τιμών διακλαδικού και ενδοκλαδικού ανταγωνισμού (Tδ - T) +2,5 για το κεφάλαιο I και αντίστοιχα -2,5 για το κεφάλαιο II, ως αποτέλεσμα της αύξησης της υπεραξίας σε 22,5 (sr) από 20 (s) για το κεφάλαιο I, και αντίστοιχα μείωσης της υπεραξίας σε 27,5 (sr) από 30 (s) για το κεφάλαιο II λόγω της επίδρασης της διεθνούς ζήτησης. Το ποσοστό κέρδους του κεφαλαίου I (όπως αυτό θα διαμορφωνόταν αν λαμβάναμε υπόψη μας μόνο τον διεθνή ενδοκλαδικό ανταγωνισμό [ri]) αυξάνεται από 20% σε 22,5% (στο πλαίσιο του διεθνούς διακλαδικού ανταγωνισμού [rδ]), ενώ αντίστοιχα το ποσοστό κέρδους του κεφαλαίου II μειώνεται από 30% σε 27,5%: «ελαφρά τάση εξίσωσης των διεθνών διαφορών μεταξύ των ποσοστών κέρδους», σε αξιακούς όρους, στο πλαίσιο του διεθνούς διακλαδικού ανταγωνισμού.

Η αύξηση του ποσοστού κέρδους σε αξιακούς όρους για το κεφάλαιο I και η

μείωση του ποσοστού του κέρδους σε αξιακούς όρους για το κεφάλαιο II είναι, λοιπόν, το αποτέλεσμα της απόσπασης υπεραξίας από το εθνικό κλαδικό κεφάλαιο υψηλότερης οργανικής σύνθεσης, και παραγωγικότητας, που παράγει προϊόν υψηλότερης εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης (κεφάλαιο I) σε βάρος του εθνικού κλαδικού κεφαλαίου χαμηλότερης οργανικής σύνθεσης, και παραγωγικότητας, που παράγει προϊόν χαμηλότερης εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης (κεφάλαιο II) εξαιτίας της επίδρασης της διεθνούς ζήτησης. Η απόσπαση αυτή εκφράζει την «άνιση ανταλλαγή» στο πλαίσιο του διεθνούς διακλαδικού ανταγωνισμού και την επιδείνωση των όρων εμπορίου-ανταλλαγής για τη χώρα με το εθνικό κλαδικό κεφάλαιο που εκπροσωπεί στο παράδειγμά μας το κεφάλαιο II.

Στη βάση των παραπάνω ας δούμε πώς επηρεάζεται η ανταλλακτική σχέση των προϊόντων των κεφαλαίων I και II, λόγω της διαφορετικής επενέργειας της ζήτησης στα δύο προϊόντα.

Αν δεν λαμβάναμε υπόψη μας τη διαφορετική επενέργεια της ζήτησης πάνω στα δύο προϊόντα στο πλαίσιο του διεθνούς διακλαδικού ανταγωνισμού η ανταλλακτική σχέση των προϊόντων των δύο κεφαλαίων θα ήταν:

$$\frac{I}{II} = \frac{120}{130} = 0,923.$$

δηλαδή 1 μονάδα I ↔²⁰ 0,923 μονάδες II.

Στα πλαίσια του διεθνούς διακλαδικού ανταγωνισμού η επενέργεια της ζήτησης μεταβάλλει την ανταλλακτική σχέση των προϊόντων των δύο κεφαλαίων, η οποία πλέον θα είναι:

$$\frac{I}{II} = \frac{122,5}{127,5} = 0,96.$$

δηλαδή 1 μονάδα I ↔ 0,96 μονάδες II.

Αυτό σημαίνει ότι η ανταλλακτική σχέση μεταβάλλεται σε βάρος του κεφαλαίου II ως αποτέλεσμα της επενέρ-

20. Το «↔» το χρησιμοποιούμε ως το σύμβολο της σχέσης ισοδυναμίας/ανταλλαγής.

γειας της ζήτησης (διαφορετικές «σχετικές» εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης).

Η επιδείνωση αυτή των όρων εμπορίου-ανταλλαγής για το κεφάλαιο II υπό την επενέργεια της ζήτησης είναι το αποτέλεσμα της απόσπασης υπεραξίας την οποία υφίσταται από το κεφάλαιο I:

$$(127,5 - 130 = -2,5) = (122,5 - 120 = + 2,5).$$

Η απόσπαση αυτή σημαίνει ότι το πιο αναπτυγμένο εθνικό κεφάλαιο I παίρνει, στο πλαίσιο της ανταλλακτικής σχέσης, «σε είδος περισσότερη υλοποιημένη εργασία» από όση δίνει («άνιση ανταλλαγής» ή «ανταλλαγή μη-ισοδυνάμων»), και αντιστρόφως ανάλογα για το λιγότερο αναπτυγμένο εθνικό κλαδικό κεφάλαιο II.

5. Αντί επιλόγου: κάποιες πολιτικές οριοθετήσεις

Η «άνιση ανταλλαγής» (στη σφαίρα της διεθνούς εμπορευματικής ανταλλαγής) μεταξύ περισσότερο και λιγότερο αναπτυγμένων χωρών, και σε βάρος των δευτέρων, ως η οικονομική ουσία της ιμπεριαλιστικής εκμετάλλευσης, εκφράζει τη συνάρθρωση του μαρξικού

«νόμου» της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους με το λενινιστικό «νόμο» της «ανισόμετρης ανάπτυξης» στην παγκόσμια οικονομία («ιμπεριαλιστική αλυσίδα»).

Η «άνιση ανταλλαγής» για τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες είναι το ιστορικό αποτέλεσμα του μοντέλου ανάπτυξης τους –του τύπου ένταξής τους στην «ανισομετρία» της «ιμπεριαλιστικής αλυσίδας»– (βλ. σχετικά Οικονομάκης και Μαρκάκη, 2016) και διαπλέκεται με την άμεση καπιταλιστική εκμετάλλευση (στη σφαίρα της παραγωγής) σε βάρος των μισθωτών κοινωνικών τάξεων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και την έμμεση καπιταλιστική εκμετάλλευση (στη σφαίρα της εμπορευματικής ανταλλαγής) σε βάρος των φτωχομεσαίων απλών εμπορευματοπαραγωγών (βλ. Οικονομάκης, 2000). Αντίθετα από τις εθνικοπατριωτικές προσλήψεις του ιμπεριαλισμού, οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες δεν αποτελούν τους «σύγχρονους προλετάριους του ιμπεριαλισμού», δεν υπάρχει κάποιο «έθνος» εκμεταλλευομένων έναντι ενός «έθνους» εκμεταλλευτών. Στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες συναρθρώνεται η καπιταλιστική εκμετάλλευση με την ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση. Επομένως, στις χώρες αυτές ο αντιιμπεριαλιστικός αγώνας δεν μπορεί παρά να οριστεί στο εσωτερικό

του αγώνα για την ανατροπή του καπιταλισμού, που σημαίνει όχι μόνο ανατροπή της καπιταλιστικής εκμεταλλευτικής σχέσης αλλά και του μοντέλου ανάπτυξης που οδήγησε στην ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση.

Όπως επιχειρήσαμε να δείξουμε εξετάζοντας το θεωρητικό υπόδειγμα του Αργύρη Εμμανουήλ, αντίθετα από το δεύτερο «μύθο» του, οι κυριαρχούμενες κοινωνικές τάξεις των αναπτυγμένων χωρών δεν συμμετέχουν σε κάποιο «έθνος» εκμεταλλευτών, δεν κερδίζουν «λεία» (υπεραξία) από την εργατική τάξη των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών λόγω των υψηλότερων μισθών τους συγκριτικά με εκείνους στις λιγό-

τερο αναπτυγμένες χώρες. Αντιθέτως, σε όρους σχετικού μεριδίου τους στο προϊόν, όπως σωστά επισημαίνει ο Μπετελέμ, οι κυριαρχούμενες κοινωνικές τάξεις των περισσότερο αναπτυγμένων χωρών είναι περισσότερο εκμεταλλεμένες έναντι εκείνων των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών. Εντούτοις, εφόσον οι πιο αναπτυγμένες χώρες επιτυγχάνουν μια ευνοϊκότερη ανταλλακτική σχέση (όροι εμπορίου) έναντι των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών, οι κυριαρχούμενες κοινωνικές τάξεις των πιο αναπτυγμένων χωρών (δύναται να) εξασφαλίζουν ένα υψηλότερο επίπεδο ευημερίας έναντι εκείνων των λιγότερο αναπτυγμένων. **T**

b

Ελληνόγλωσσος

Αμίν, Σ. (x.x.ε.), *Η συσσώρευση σε παγκόσμια κλίμακα*, τόμος Α', Αθήνα, Νέα Σύνορα / Α. Λιβάνης.

Αμίν, Σ. (1976), *Η άνιση ανάπτυξη: Μελέτη πάνω στους κοινωνικούς σχηματισμούς του περιφερειακού καπιταλισμού*, Αθήνα, Καστανιώτης.

Αμίν, Σ. (1978), *Ο ιμπεριαλισμός και η άνιση ανάπτυξη*, Αθήνα, Καρανάσος.

Εμμανουήλ, Α. (1980), *Η άνιση ανταλλαγή: Δοκίμιο για τους ανταγωνισμούς στις διεθνείς οικονομικές σχέσεις*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Λένιν, Β. Ι. (1980), *Ο ιμπεριαλισμός, ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Μαντέλ, Ε. (2004), *Ο ύστερος καπιταλισμός*, Αθήνα, Εργατική Πάλη.

Μαρξ, Κ. (1978α), *Το Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1978β), *Το Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1985), *Θεωρίες για την υπεραξία*, μέρος τρίτο, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1989), *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie / Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, Τόμος 1, Αθήνα, Στοχαστής.

Μαρξ, Κ. (x.x.ε.),

Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής [VI ανέκδοτο κεφάλαιο], Αθήνα, Α/συνέχεια.

Μηλιός, Γ. (1997), *Θεωρίες για τον παγκόσμιο καπιταλισμό*, Αθήνα, Κριτική.

Μηλιός, Γ. (2000), *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός: Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Αθήνα, Κριτική.

Μηλιός, Γ. - Δηρούλης, Δ. - Οικονομάκης, Γ. (2005), *Η θεωρία του Μαρξ για τον καπιταλισμό: Πλευρές μιας θεωρητικής και πολιτικής ρήξης*, Αθήνα, νήσος.

Μηλιός, Γ. - Ιωακείμoglou, Η. (1990), *Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού και το ισοζύγιο πληρωμών*, Αθήνα, Εξάντας.

Μηλιός, Γ. - Σωτηρόπουλος, Δ. Π. (2011), *Ιμπεριαλισμός, χρηματοπιστωτικές αγορές και κρίση*, Αθήνα, Νήσος.

Μπετελέμ, Σ. (1980), «Θεωρητικές παρατηρήσεις», στο Εμμανουήλ Α., *Η άνιση ανταλλαγή: Δοκίμιο για τους ανταγωνισμούς στις διεθνείς οικονομικές σχέσεις*, Αθήνα, Παπαζήσης, σ. 374-433.

Busch, K. (1987), *Η κρίση των ευρωπαϊκών κοινοτήτων*, Αθήνα, Ερατώ.

Busch, K. (1992), *Η Ευρώπη μετά το 1992: οικονομικές,*

οικολογικές και κοινωνικές προοπτικές της ενιαίας εσωτερικής αγοράς, Αθήνα, Κριτική.

Οικονομάκης, Γ. (2000), *Ιστορικοί τρόποι παραγωγής, καπιταλιστικό σύστημα και γεωργία*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Οικονομάκης, Γ. (2016), *Ειδικά θέματα πολιτικής οικονομίας και ποσοτική ανάπτυξη: Σημειώσεις*, Πάτρα, Πανεπιστήμιο Πατρών.

Οικονομάκης, Γ. - Μαρκάκης, Μ. (2016), «Το ερώτημα του χαρακτήρα της παρούσας κρίσης της ελληνικής οικονομίας: Μια διερεύνηση», *Τετράδια Μαρξισμού*, τεύχ. 1, Καλοκαίρι, σ. 161-186.

Ρικάρντο, Ντ. (1992), *Αρχαία πολιτικής οικονομίας και φορολογίας*, Γκοβόστης.

Ξενόγλωσσος

Amin, S. (1977), *Imperialism and Unequal Development*, New York and London, Monthly Review Press.

Carchedi, G. (2001), *For Another Europe: A Class Analysis of European Integration*, London - New York, Verso.

Grossmann, H. (1992), *The Law of Accumulation and Breakdown of the Capitalist System: Being also a theory of crises*, London, Pluto Press.